

ІНСТИТУТ СПІВУЧАСТІ У ПРОЄКТІ НОВОГО КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

INSTITUTE OF COMPLICITY IN THE DRAFT OF THE NEW CRIMINAL CODE OF UKRAINE

Дудоров О.О., д.ю.н., професор,
професор кафедри кримінально-правової політики та кримінального права

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Задоя К.П., к.ю.н., доцент,
професор кафедри кримінально-правової політики та кримінального права

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті аналізуються положення проєкту нового Кримінального кодексу України (проєкт), присвячені співучасті у кримінальному правопорушенні. Наголос зроблено на з'ясуванні того, наскільки при формулюванні відповідних проєктованих положень взято до уваги здобутки вітчизняної кримінально-правової науки, напрацювання судової практики і релевантний зарубіжний досвід.

Показано, що зі змісту розділу 2.7 проєкту випливає неоднозначність співвідношення понять «склад кримінального правопорушення, вчиненого у співучасті», «склад кримінального правопорушення, вчиненого виконавцем або співвиконавцем» і «склад кримінального правопорушення». Констатовано, що теперішній зміст проєкту не дає однозначної відповіді і на питання, який саме підхід (диференційований чи унітарний) до проблеми «спільних злочинних зусиль» втілюють його положення щодо співучасті. Доведено, що відбите у проєкті традиційне розуміння співвиконавства не узгоджується ні з підходами, сповідуваними у кримінальному праві багатьох держав континентальної Європи, ні з позицією вітчизняної судової практики.

Вчергове наголошено на доцільності відмови від вичерпного переліку дій, що утворюють пособництво у кримінальному правопорушенні. Піддано сумніву беззастережне надання «кваліфікуючого» значення факту вчинення злочину простою групою осіб. Критично оцінено відсутність у проєкті спроб вирішити проблему «фактичної співучасті», тобто належного кримінально-правового реагування на феномен спільного вчинення кримінального правопорушення його суб'єктом та особою, яка не має всіх ознак суб'єкта.

Констатовано, що проєкт продовжує лінію чинного Кримінального кодексу України на «втиснення» проявів організованої злочинності в інститут співучасті. Показано недоліки описання конкретних форм співучасті та їх співвідношення. Наголошено на необхідності подолання притаманної проєкту неоднозначності в частині кримінально-правової оцінки «невдалої співучасті».

Ключові слова: співучасть у кримінальному правопорушенні, форми співучасті, види співучасників, співвиконавство, організована злочинність, організована група, злочинна організація, терористична група, спеціальний суб'єкт, невдала співучасть, необережне співзаподіяння.

The article analyzes provisions of the draft of the new Criminal Code of Ukraine (draft) devoted to complicity in a criminal offense. Emphasis is placed on finding out to what extent achievements of domestic criminal law science, development of court practice and relevant foreign experience have been taken into account when formulating the relevant draft provisions.

It is shown that the content of section 2.7 of the draft results in the ambiguity of the relationship between the concepts «composition of a criminal offense committed in complicity», «composition of a criminal offense committed by a perpetrator or co-perpetrator» and «composition of a criminal offense». It was established that the current content of the project does not give an unambiguous answer to the question of which approach (differentiated or unitary) to the issue of «joint criminal efforts» is embodied in its provisions on complicity. It is proved that traditional understanding of co-execution reflected in the project is not consistent with the approaches adopted in the criminal law of many states of continental Europe, nor with the position of domestic judicial practice.

The expediency of abandoning the exhaustive list of actions that constitute aiding and abetting a criminal offense is once again emphasized. The unconditional granting of a «qualifying» meaning to the fact of the commission of a crime by a simple group of persons is called into question. The lack of attempts to solve the issue of «actual complicity» in the project, that is, a proper criminal law response to the phenomenon of joint commission of a criminal offense by its subject and by a person who does not possess all features of a subject, was critically examined.

It was established that the project continues the line of the current Criminal Code of Ukraine to «squeeze» manifestations of organized crime into the institute of complicity. The shortcomings of the description of specific forms of complicity and their relationship are shown. The need to overcome the inherent ambiguity of the project in terms of the criminal law assessment of «unsuccessful complicity» is emphasized.

Key words: complicity in a criminal offense, forms of complicity, types of accomplices, complicity, organized crime, organized group, criminal organization, terrorist group, special subject, unsuccessful complicity, negligent complicity.

Проблематика співучасті традиційно вважається однією з найбільш складних у кримінальному праві. У правничій науці продовжують мати місце значні розбіжності у підходах щодо багатьох аспектів цього інституту, а недостатньо чітка, неповна або суперечлива регламентація відповідних питань у чинному Кримінальному кодексі України (далі – КК) призводить до неоднозначності і нестабільності слідчо-прокурорської та судової практики, помилок при кваліфікації тощо. Не дивлячись на належність проблематики співучасті до числа активно розроблених (достатньо пригадати докторські дисертації Ю.В. Абакумової, О.О. Кваши та Р.С. Орловського), юридичною наукою поки що не сформульовано усталеної позиції з низки злободенних питань, які або безпосередньо стосуються вказаного інституту, або є догичними до нього. За таких обставин значний професійний інтерес викликає відбиття зазначеної проблематики у проєкті нового Кримінального кодексу України [1] (далі – проєкт), розділ 2.7 якого має назву «Співучасть, причетність та необережне спільне спричинення наслідку».

Відтак *метою* цієї статті є аналіз відповідних проєктованих положень і, зокрема, з'ясування того, якою мірою Робочою групою з питань розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи при Президентові України (далі – робоча група) при формулюванні цих положень взято до уваги здобутки вітчизняної кримінально-правової науки, напрацювання судової практики і релевантний зарубіжний досвід.

Почати наш аналіз вважаємо за доречне з назви розділу 2.7 проєкту. Вона, з одного боку, є «інформативно-грозоміздкою» (за рахунок перерахування «суміжних» щодо співучасті у кримінальному правопорушенні інститутів – причетності і необережного спільного спричинення наслідку), однак, з іншого, не повною мірою відображає його (розділу) зміст, бо не згадує так само відмінну від співучасті провокацію. Розробникам проєкту варто бути послідовними: або вказати у назві досліджуваного розділу на всі відповідні «суміжні» поняття, включаючи провокацію злочину (до речі, їх розміщення у розділі 2.7 проєкту

відповідає вимозі практичної зручності), або не згадувати жодне з таких понять, обмежившись використанням звороту «Співучасть у кримінальному правопорушенні».

У ст. 2.7.1 проекту співучасть визначається як «спільне вчинення умисного кримінального правопорушення двома або більше його суб'єктами за змовою між ними, досягнутою усно, письмово чи шляхом конклюдентних дій до моменту закінчення такого правопорушення». У ч. 2 цієї статті можна прочитати, що «склад кримінального правопорушення, вчиненого у співучасті, встановлюється з урахуванням ознак складу кримінального правопорушення, вчиненого виконавцем або співвиконавцями, та ознак, передбачених частинами 4–6 статті 2.7.2 цього Кодексу» [1].

Із приводу викладеного передусім зазначимо, що, на відміну від ст. 26 КК, у ч. 1 ст. 2.7.1 проекту не згадується ознака «умисна [спільна участь]», заміною якій є ознака «[спільне вчинення] за змовою». Як бачимо, у цьому разі пропонується легалізувати панівний в юридичній літературі підхід, згідно з яким співучасть можлива тільки за наявності двостороннього психічного зв'язку між співучасниками. Тобто із заданого питання кримінально-правової оцінки «таємної співучасті» у законодавчому порядку пропонується внести ясність, що заслугове на підтримку. Адже навряд чи задовільною можна вважати нинішню ситуацію, коли з посиланням на одну і ту саму законодавчу дефініцію (ст. 26 КК) обґрунтовуються діаметрально протилежні погляди з питання про можливість «таємної співучасті».

При цьому згадана норма проекту підкреслює, що йдеться саме і лише про змову, досягнуту до моменту закінчення кримінального правопорушення. Щоправда, ні з цього положення, ні з тексту проекту загалом не можна однозначно зрозуміти, йдеться про момент фактичного закінчення кримінального правопорушення чи про момент визнання його юридично закінченим. З огляду на усталені в правничій науці підходи, логічно припустити, що йдеться про момент фактичного закінчення кримінального правопорушення. Однак у такому випадку не зрозуміло, чому згадування про нього у дефініції співучасті супроводжується формулюваннями «заздалегідь наданою обіцянкою» (ч. 6 ст. 2.7.2 проекту – визначає пособника) і «заздалегідь не обіцяне» (ч. 1 ст. 2.7.8 проекту – визначає причетність до злочину). У КК подібні формулювання пов'язуються саме з моментом фактичного закінчення кримінального правопорушення. Отже, доцільно замінити вказані формулювання зворотами «обіцянкою, наданою до моменту закінчення кримінального правопорушення» і «не обіцяне до моменту закінчення кримінального правопорушення», відповідно.

Зі змісту розділу 2.7 проекту впливає охоплення поняттям співучасті співвиконавства, для встановлення ознак якого звертається до частин 4–6 статті 2.7.2, де наводяться визначення організатора, підбурювача і пособника, не потрібно. Вказану «факультативність» ознак згаданого різновиду співучасті не бере до уваги ні ч. 2 ст. 2.7.1 проекту, в якій використано єднальний сполучник «та», ні ч. 1 ст. 2.10.9 проекту «Кваліфікація кримінального правопорушення, вчиненого у співучасті».

У зв'язку з формулюванням, наведеним у ч. 2 ст. 2.7.1, постає також питання, чи є тотожними поняття «склад кримінального правопорушення, вчиненого у співучасті» і «склад кримінального правопорушення, вчиненого виконавцем та співвиконавцем»? Якщо так, то як це узгоджується з тим, що проект, як і КК, розрізняє виконавців (співвиконавців) і організаторів, підбурювачів, пособників? Якщо ні, то чи означає це те, що поведінка організаторів, підбурювачів, пособників характеризується окремими складами? Якщо відповідь на друге поставлене питання є ствердною, то чому ч. 2 ст. 2.7.1 проекту не вказує на це, а натомість згадує про «ознаки, передбачені

частинами 4–6 статті 2.7.2 цього Кодексу»? Як у такому разі узгоджуються між собою поняття «склад кримінального правопорушення, вчиненого у співучасті», «склад кримінального правопорушення, вчиненого виконавцем або співвиконавцем» і «склад кримінального правопорушення»? Як це узгоджується з тим, що ч. 1 ст. 2.7.1 проекту визначає співучасть як спільне вчинення кримінального правопорушення (однина), а не кримінальних правопорушень (множина)?

Як і КК, проект, на жаль, не дає однозначної відповіді на питання, який підхід до проблеми «спільних злочинних зусиль» втілюють його положення щодо співучасті у кримінальному правопорушенні. З одного боку, розрізнення виконавця (співвиконавця) та організатора, підбурювача та пособника свідчить про підхід, який в іноземній кримінально-правовій доктрині називається диференційованим. З іншого боку, з ч. 2 ст. 2.7.5 проекту, присвяченої простій групі як формі співучасті, випливає, що і випадки спільного вчинення кримінального правопорушення, наприклад, виконавцем і «другорядним» співучасником, і випадки спільного вчинення кримінального правопорушення, наприклад, двома співвиконавцями утворюють одну форму співучасті (проста група). Як наслідок, розрізнення виконавця (співвиконавця) і організатора, підбурювача та пособника серйозно підіривається (щоб не сказати – нівелюється), а це загалом характерно для так званого унітарного підходу до розв'язання проблеми «спільних злочинних зусиль», у межах якого всі особи, які зробили каузальний внесок у порушення кримінально-правової заборони, визнаються його виконавцями.

У ч. 3 ст. 2.10.9 проекту йдеться про те, що кримінальне правопорушення, вчинене у складі простої групи співучасником, який виконує одночасно декілька ролей, кваліфікується за статтею Особливої частини цього Кодексу про кримінальне правопорушення, вчинене виконавцем, із посиланням на кожну з частин 4, 5 або 6 статті 2.7.2 цього Кодексу, яка передбачає відповідний вид співучасника. Чи впливає з цього формулювання те, що «кримінальне правопорушення, вчинене у складі простої групи співучасником» та «кримінальне правопорушення, вчинене виконавцем» є двома різними кримінальними правопорушеннями? Якщо так, то як це узгоджується з визначенням, наведеним у ч. 1 ст. 2.7.1 проекту, яка говорить про співучасть у кримінальному правопорушенні як про спільне вчинення одного кримінального правопорушення?

Крім цього, ч. 2 ст. 2.7.1 проекту, в якій йдеться про «склад кримінального правопорушення, вчиненого у співучасті», видається неузгодженою з ч. 1 ст. 2.1.3 проекту, згідно з якою складом кримінального правопорушення є сукупність передбачених цим Кодексом обов'язкових ознак, що визначають його об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкта та суб'єктивну сторону. При цьому у статтях 2.2–2.4 проекту, які стосуються ознак, що визначають об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкта та суб'єктивну сторону, про співучасть не згадується. Виходить, що склад кримінального правопорушення, вчиненого у співучасті (ч. 2 ст. 2.7.1 проекту), має свої особливості, які, проте, не обумовлені ч. 1 його ст. 2.1.3.

Положення про склад кримінального правопорушення, вчиненого у співучасті (ч. 2 ст. 2.7.1 проекту) видається сумнівним і через те, що воно (причому, як видається, у дещо ширшому форматі) дублюється у ч. 1 ст. 2.10.9 проекту, в якій йдеться про кваліфікацію кримінального правопорушення, вчиненого у співучасті. Таке дублювання нормативного матеріалу, навряд чи бажане, зайвий раз схиляє до думки про те, що правила кваліфікації, наразі зосереджені у ст. 2.10.9 проекту, краще розмістити в його розділі 2.7. Це дозволило б максимально узгодити зміст відповідних положень проекту і (головне) забезпечило б зручність при тлумаченні і застосуванні потенційного кримінального закону.

Ст. 2.7.2 проекту має назву «Види співучасників кримінального правопорушення». Частина 2 і 3 цієї статті «цементують» ustalений в українському кримінальному праві підхід до розуміння виконавця (співвиконавця). Водночас із погляду кримінального права держав континентальної Європи такий підхід виглядає архаїчним (наприклад, німецьке кримінальне право відмовилося від нього ще в 1930-их рр.) через свою неспроможність охопити всі можливі кримінально-правові ситуації. Зокрема, виконавець, який використовує для вчинення кримінального правопорушення осіб, які не підлягають кримінальній відповідальності (цій кримінально-правовій ситуації присвячено п. 3 ч. 3 ст. 2.3.1 проекту), не «виконує» об'єктивну сторону кримінального правопорушення, а приписування йому поведінки особи, яка не підлягає відповідальності, має характер юридичної фікції. Сучасне кримінальне право багатьох держав континентальної Європи (наприклад, ФРН та Іспанії) підходить до питання відмежування виконавця (співвиконавця) від підбурювача та пособника не з позицій формально-об'єктивної теорії, а з позицій суб'єктивної теорії (з огляду на спрямованість волі особи) чи теорії контролю над діянням (з огляду на наявність в особі контролю над процесом порушення кримінально-правової заборони).

До того ж і судова практика Україна вже давно сформувала позиції, які йдуть всупереч відбитій у ч. 2 (ч. 3) ст. 2.7.2 проекту тезі про те, що виконавцем (співвиконавцем) кримінального правопорушення є особа, яка повністю або частково виконала об'єктивну сторону кримінального правопорушення. Зокрема, про це свідчать позиції щодо кваліфікації співвиконавства в умисному вбивстві, коли такими співвиконавцями визнаються особи, які вчинили діяння, що можуть і не перебувати в причинному зв'язку із заподіянням смерті потерпілому (наприклад, абз. 2 п. 16 постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 р. № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»). Створюється враження, що обмеженість ч. 2 і ч. 3 ст. 2.7.2 проекту визнають і самі його розробники, зазначаючи в ч. 2 ст. 2.7.6, що інший, крім організатора, учасник організованої групи чи злочинної організації підлягає кримінальній відповідальності як виконавець злочину, у вчиненні якого він брав участь, незалежно від тієї ролі, яку він виконував при вчиненні злочину.

Ч. 3 ст. 2.7.5 проекту визнає злочин вчиненим у складі організованої групи за умови участі у ньому трьох або більше співучасників, хоча б один з яких є організатором такої групи. При цьому розділ 2.7 проекту не визначає поняття «організатор організованої групи». У ч. 4 його ст. 2.7.2 наводиться визначення поняття організатора кримінального правопорушення, а не організованої групи. Вочевидь, варто або викласти ч. 4 ст. 2.7.2 проекту у спосіб, подібний до ч. 3 ст. 27 КК, яка називає організатора організованої групи чи злочинної організації організатором кримінального правопорушення, або розмежувати поняття «організатор організованої групи» та «організатор кримінального правопорушення».

Ч. 4 ст. 2.7.2 проекту викликає сумнів ще й через те, що така поведінка як створення простої чи організованої групи або злочинної організації може мати місце поза контекстом порушення норми-заборони. Особливої частини КК і навіть поза контекстом готування до кримінального правопорушення у розумінні ст. 2.6.2 проекту. Наприклад, три особи домовилися про систематичне вчинення в майбутньому злочинів і при цьому не мають планів вчинення конкретних кримінальних правопорушень. Очевидно, що в цьому випадку відбулося створення організованої групи, однак вкрай сумнівно, що осіб, які це зробили, можна назвати організаторами кримінального правопорушення, вчинення якого має на меті група, оскільки учасники групи не вчинили навіть підготовчих дій для вчинення

конкретного кримінального правопорушення. Особливості кримінальної відповідальності таких «організаторів кримінального правопорушення» за проектом залишаються не зовсім зрозумілими.

Постає також питання, якими є особливості діяльності організатора кримінального правопорушення, який координував діяльність двох чи більше організованих груп або злочинних організацій, адже така поведінка може відбуватися поза контекстом вчинення конкретних кримінальних правопорушень. Які саме кримінальні правопорушення у такому разі «організовувала» особа? Виглядає дещо дивним, що таких «організаторів кримінальних правопорушень» обходить своєю увагою і ст. 2.7.6 проекту «Кримінальна відповідальність за злочин, вчинений у складі організованої групи чи злочинної організації».

Пособником у проекті (ч. 6 його ст. 2.7.2) визнається, зокрема, той, хто сприяв іншому співучаснику вчинити кримінальне правопорушення наданням знаряддя (засобу) кримінального правопорушення. Визначення такого знаряддя (засобу) наведено у ст. 2.2.8 проекту. При цьому у ч. 5 ст. 27 КК, де закріплено визначення поняття пособника, йдеться про надання засобів чи знарядь – без уточнення їх «кримінально-правового статусу». Чи не виникне у цьому разі прогалина у вигляді невизнання пособником того, хто сприяв вчиненню кримінального правопорушення шляхом надання предметів, які не можна визнати такими, що «використовуються... для полегшення вчинення кримінального правопорушення» (наприклад, засоби зв'язку, одяг, продукти харчування)?

Закріплення у ч. 6 ст. 2.7.2 проекту вичерпного переліку дій (способів), які утворюють пособництво (навіть попри наявність у ньому слушних вказівок на надання інформації та посередництва, відсутніх у попередніх варіантах проекту), вимушені оцінити критично. Розуміємо, що послідовно обстоювана робочою групою ідея вичерпного переліку способів сприяння вчиненню кримінального правопорушення відповідає вимогам законодавчої техніки і принципу правової визначеності. На практиці, однак, як слушно, зазначає А.А. Вознюк, можуть мати місце і відмінні від перерахованих у ч. 6 ст. 2.7.2 проекту способи сприяння, і неврахування цієї обставини своїм наслідком матиме безпідставне виключення кримінальної відповідальності особи як пособника [2, с. 108]. Нагадаємо, що Т.Г. Цибулін, який присвятив дисертацію кримінальній відповідальності за пособництво у вчиненні злочину і виходив з того, що ч. 5 ст. 27 КК обмежує потенціал кримінально-правової протидії пособництву, пропонував викласти цю норму у редакції, яка б уможливила визнання пособником і того, хто іншим чином сприяв вчиненню злочину. Формування вичерпного переліку способів пособництва у законі про кримінальну відповідальність є недосконалим підходом до визначення засад кримінальної відповідальності пособника, оскільки у такому разі поза межами правового регулювання залишаються інші за своєю правовою природою суспільно небезпечні способи сприяння вчиненню злочину [3, с. 82]. До слова обидва офіційні опоненти по цій дисертації (В.О. Навроцький – один із розробників проекту і З.А. Загинеї-Заболотенко) схвально оцінили такий підхід.

Відтак при доопрацюванні проекту пропонуємо робочій групі повернутись до питання про відмову від згаданого вичерпного переліку – такого собі радянського спадку. На перспективність цього варіанту поліпшення вітчизняного законодавства шляхом вказує і релевантний зарубіжний досвід. Не можемо не вказати і на те, що ч. 5 ст. 2.7.5 проекту, присвячена підбурюванню, вичерпний перелік відповідних дій (способів) не закріплює. Принагідно зазначимо, що наведено у цій нормі визначення поняття підбурювача з урахуванням напрацьованих правничої науки, а саме дисертації О.В. Ус [4, с. 188] краще викласти у такій редакції: «Підбурювачем є особа, яка

шляхом переконання або (та) примусу схилила іншого співучасника до вчинення злочину».

Навіть якщо погодитись з тим, що вчинення злочину у складі простої групи має автоматично (беззастережно) підвищувати тяжкість злочину на один ступінь (така ідея послідовно знаходить відображення в Особливій частині проєкту), не зовсім зрозуміло, чому подібний підхід не реалізовано щодо того, хто вчиняє кримінальне правопорушення з використанням іншої особи, яка не підлягає кримінальній відповідальності (п. 3 ч. 3 ст. 2.3.1 проєкту)? Крім цього, сумніваємось у тому, що тяжкість злочину, вчиненого у складі простої групи (наприклад, злочин вчинено не одноособово, а виконавцем, якого схилив до цього підбурювач), за однаковості інших умов завжди є більшою, ніж тяжкість злочину, вчиненого індивідуально. У будь-якому разі «ціна» цього питання, відбита у ст. 3.2.5 проєкту «Санкції за злочини», виглядає зависокою. Нагадаємо, що прихильники, так би мовити, традиційної позиції, згідно з якою при вчиненні кримінального правопорушення за попередньою змовою групою осіб принаймні два його співучасники повинні діяти як співвиконавці, наводять на її користь доволі переконливі аргументи. Зокрема, чи можна визнати справедливим те, що за наявності у тій чи іншій статті Особливої частини КК кваліфікуючої ознаки «вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою» для підбурювача та інших співучасників виключатиметься можливість відповідати на підставі частини 1 цієї статті КК? Чому до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення (наприклад, крадіжку або вбивство) самотійно, треба застосовувати ч. 1 певної статті КК, а якщо особу схилили до вчинення цього злочину, вона (як, до речі, і підбурювач) має нести відповідальність за кваліфіковане кримінальне правопорушення? [5, с. 54–55; 6, с. 53–57].

З іншого боку, у проєкті нами не помічено спроб вирішити проблему «фактичної співучасті», тобто належного кримінально-правового реагування на феномен спільного вчинення кримінального правопорушення його суб'єктом та особою, яка не має всіх ознак суб'єкта. Це навряд чи можна оцінити схвально, навіть якщо і вважати, що запровадження категорії «групове вчинення злочину» поза інститутом співучасті в кримінальний закон призведе до неточностей, дискусій і проблем у правозастосуванні [7, с. 112–113, 292]. Адже інтереси потерпілих від групових (особливо насильницьких) злочинних посягань потребують посилення кримінальної відповідальності й у тому разі, коли злочини вчиняють дві або більше особи незалежно від їх кримінально-правового статусу (тобто і тоді, коли співучасті через відсутність множинності суб'єктів немає). Задля вирішення цієї проблеми О.В. Головкін свого часу пропонував уточнити законодавче формулювання обставини, що обтяжує покарання, а саме викласти п. 9 ч. 1 ст. 67 КК у такій редакції: «...вчинення злочину спільно або з використанням малолітнього або особи, що страждає психічним захворюванням або недоумством» [8, с. 6, с. 15]. Спільне (групове) посягання декількох осіб, навіть якщо не всі вони наділені ознаками суб'єкта злочину, дозволяє швидше і легше подолати опір потерпілого, придушити його волю і приховати сліди скоєного, завдати людині більшої шкоди тощо. Кримінальне правопорушення, вчинюване групою осіб, з яких лише одна особа має ознаки суб'єкта, сприймається потерпілим саме як групове посягання, оскільки для нього визначальним є фактична множинність учасників кримінального правопорушення, а не їх кримінальна правосуб'єктність.

Раніше одним з авторів цих рядків висловлювалась думка про те, що у частині законодавчої регламентації відповідальності принаймні за злочини проти особи, поєднані із застосуванням насильства, треба рухатись шляхом не індивідуалізації покарання (мається на увазі застосування обставини, що обтяжує покарання (поліпшений п. 9 ч. 1 ст. 67 КК)), а диференціації кримінальної відпо-

відальності, тобто конструювання кваліфікуючих ознак, прирівняних за караністю до групових форм співучасті. Інакше кажучи, ідея полягає у тому, щоб надати груповому способу вчинення злочину, який виходить за межі співучасті, кваліфікуючого значення. У законодавчому положенні, присвяченому розв'язанню проблеми «фактичної співучасті», мова повинна йти про поведінку, аналогічну не співучасті «з розподілом ролей», а поведінку, яка означає виконання об'єктивної сторони кримінально караного діяння та є аналогічною співвиконавству [9, с. 657, 664, 685]. Як слушно зазначає з цього приводу Н.О. Антонюк, критично важливо закріпити державну кримінально-правову політику таким чином, щоб використання осіб, які не можуть бути суб'єктами злочину, було співмірним зі співучастю для учасника, який володіє ознаками суб'єкта злочину. Потрібно забезпечити диференціацію кримінальної відповідальності за таке діяння порівняно з діяннями, які як фактично, так і юридично вчиняються як одноособові. Це дасть змогу враховувати також сам факт залучення інших осіб для вчинення злочину, що також приводить до зростання суспільної небезпеки вчинюваного, адже може формувати у цих осіб суспільно небезпечні наміри і піднімати їх толерантність до девіантної поведінки [10, с. 14–15].

У ст. 2.7.3 проєкту «Співучасть у кримінальному правопорушенні зі спеціальним суб'єктом» зазначається, що при вчиненні у співучасті кримінального правопорушення зі спеціальним суб'єктом його виконавцем чи співвиконавцем може бути лише особа, яка має ознаку такого спеціального суб'єкта, а організатором, підбурювачем або пособником такого кримінального правопорушення – будь-який суб'єкт. Свого часу подібним положенням пропонував доповнити КК (йшлося про ч. 6 його ст. 29) Д.М. Горбачов [11, с. 170, 190]. Оскільки практика потребує чітких законодавчих орієнтирів із питання про співучасть у кримінальному правопорушенні зі спеціальним суб'єктом, сам факт виокремлення розглядуваної статті проєкту слід оцінити схвально. Втілена у ній теоретична позиція, звісно, має право на існування. Щоправда, з питання про можливість (не-)визнання співвиконавцем кримінального правопорушення зі спеціальним суб'єктом тієї особи, якій не притаманні ознаки такого суб'єкта, можливий й інший підхід. Його суть полягає в тому, що із загального правила, згідно з якими при співучасті в кримінальних правопорушеннях із спеціальним суб'єктом виконавцями можуть бути лише особи, які наділені ознаками спеціального суб'єкта, існують винятки у вигляді входження до складу співвиконавців осіб, які не є спеціальними суб'єктами.

Так, українські науковці В.О. Навроцький, В.І. Терентьєв, Р.С. Орловський, А.С. Осадча, Є.О. Письменський, В.В. Устименко, Н.А. Федорович висловлюють думку про те, що особа, не наділена ознаками спеціального суб'єкта, може виступати співвиконавцем кримінального правопорушення, який об'єднує декілька самотійних суспільно небезпечних діянь, для вчинення одного з яких не потрібна наявність ознак спеціального суб'єкта. Подібним чином висловлюється С.Д. Шапченко: об'єктивна сторона окремих злочинів, юридичний склад яких передбачає спеціального суб'єкта, може включати в себе не одне, а декілька діянь; причому одне діяння може вчинити лише спеціальний суб'єкт, а інше (інші) – як спеціальний, так і загальний суб'єкти. Якщо це інше діяння вчиняє загальний суб'єкт, то правозастосовна практика розглядає його як співвиконавця злочину [5, с. 48].

Критично оцінюючи пропозицію, подібну до тієї, що знайшла втілення у ст. 2.7.3 проєкту, Н.А. Федорович зауважує, що «доповнення українського кримінального закону такою нормою не вирішить проблему з кримінально-правовою оцінкою діянь особи, яка не наділена ознаками спеціального суб'єкта, але виконує усю чи час-

тину об'єктивної сторони кримінального правопорушення зі спеціальним суб'єктом... особа, яка не наділена ознаками спеціального суб'єкта, може бути співвиконавцем, організатором, підбурювачем чи пособником у кримінальному правопорушенні зі спеціальним суб'єктом... У кримінальних правопорушеннях, лише частину об'єктивної сторони яких може виконати особа, яка не наділена ознаками спеціального суб'єкта, виконавцем (співвиконавцем) є особа, яка наділена ознаками спеціального суб'єкта, а от співвиконавцем може бути особа, яка не наділена ознаками спеціального суб'єкта» [13, с. 225, 227, 233]. У відгуку як офіційного опонента на дисертацію С.С. Сироватки «Кримінальна відповідальність за привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, вчинені у співучасті» (м. Київ, 2020) Є.О. Письменський пише, що характер участі особи у вчиненому кримінальному правопорушенні (тобто роль, яку виконує співучасник) має істотне значення для призначення покарання за діяння, вчинене у співучасті. Дії пособника, за загальним правилом, караються м'якше, ніж виконавця (співвиконавця), що не завжди відповідає ступеню суспільної небезпечності у разі, якщо особа безпосередньо виконує частину будь-якого з діянь, визначених у ст. 191 КК.

Отже, нам більше імпонує відмінний від втіленого у ст. 2.7.3 проекту підхід, згідно з яким: одним із співвиконавців є спеціальний суб'єкт, який вчиняє свою частину об'єктивної сторони певного діяння; інша ж особа, яка не є спеціальним суб'єктом, може вчиняти це ж кримінальне правопорушення в іншій частині – у тій, яка не пов'язана із виконанням діяння, зумовленого «статусом» певного спеціального суб'єкта. Тобто загальний суб'єкт може бути співвиконавцем кримінального правопорушення, відповідальність за яке передбачена для спеціального суб'єкта, але тільки якщо він вчиняє певне діяння (виконує об'єктивну сторону) разом зі спеціальним суб'єктом. Таку логіку міркувань пропонує у проекті визначення поняття співвиконавця (ч. 3 його ст. 2.7.2), як видається, не виключає. Водночас усвідомлюємо, що гостроту позначеної проблеми у проекті істотно знівелювано з огляду на: а) обстоюване робочою групою положення про входження до складу простої групи як наскрізної «кваліфікуючої» ознаки не лише співвиконавців; б) позбавлене конкретності положення про призначення покарання співучасникам кримінального правопорушення з урахуванням характеру та ступеня участі кожного з них у вчиненні кримінального правопорушення (ст. 3.3.5 проекту).

Відповідно до ст. 2.7.5 проекту формами співучасті у кримінальному правопорушенні пропонується визнавати його вчинення у складі простої групи, організованої групи і злочинної організації. За логікою речей, кожна наступна форма співучасті має включати в себе ознаки попередньої форми і водночас містити свої відмінні ознаки. Так, про доречність розв'язання на рівні Загальної частини КК проблеми співвідношення групових форм співучасті при кваліфікації вчиненого з використанням принципу «матрьошки» веде мову Р.С. Орловський [7, с. 13, 238, 300–301, 398]. Створюється, однак, враження, що у ст. 2.7.5 проекту згаданий принцип не дотримується. Наприклад, група з трьох або більше співучасників (один із них є організатором такої групи), які попередньо об'єдналися із метою спільного вчинення двох або більше злочинів на чітко визначений період, не є ані простою групою, ані організованою групою – якщо буквально виходити із взаємовиключних визначень цих груп, сформульованих у ч. 2 і ч. 3 ст. 2.7.5 проекту. Не менш проблемною виглядає і така ситуація: наявні всі ознаки організованої групи, крім того, що жоден із членів групи не є організатором (наприклад, всередині групи горизонтальні відносини, і немає того, хто керує групою, а ті, хто колись створював групу, один за одним вибули з її складу). Можна моделю-

вати й інші подібні ситуації, які, вочевидь, демонструють прогальність ст. 2.7.5 проекту.

Щодо цієї статті не буде зайвим зазначити, що переважна більшість сучасних кримінальних кодексів європейських держав не містить окремої статті про «форми співучасті в кримінальному правопорушенні», як і не оперує таким поняттям. Протидія ж організованій злочинності цілком задовільно може бути забезпечена положеннями Особливої частини кримінального закону. У цьому сенсі показовим є питання, сформульоване у відгуку С.Д. Шапченка на автореферат докторської дисертації А.А. Вознюка «Теоретичні та практичні проблеми кримінальної відповідальності за створення злочинних об'єднань та участь у них як посягання на громадську безпеку» (Київ, 2018 р.) і слушно назване автором згаданого відгуку принциповим: взаємодія декількох суб'єктів при створенні злочинного об'єднання та їх участь у ньому повністю охоплюється традиційним змістом співучасті, визначеним у ст. 27 КК, чи в окремих своїх характеристиках виходить за межі співучасті у злочині? Думка про виведення за межі інституту співучасті випадків створення злочинних організацій та участі в них загалом послідовно втілюється у науковій кваліфікаційній роботі Р.С. Орловського [7, с. 13–14, 239–240, 301, 303–304, 325].

Щодо проекту, то створюється враження, що він продовжує лінію КК на «втиснення» проявів організованої злочинності в інститут співучасті при тому, що специфіка організованої злочинності виявляється не при вчиненні конкретного кримінального правопорушення, а в «проміжку» між вчиненням організованою групою чи злочинною організацією окремих кримінальних правопорушень. Фактично це визнає і проект, оскільки його статті 2.7.6 і 2.10.9 не визнають учасників організованої групи та злочинної організації співучасниками окремих видів, а відносять їх до виконавців чи організаторів кримінального правопорушення.

Запропонований у ч. 4 ст. 2.7.5 мінімальний кількісний склад злочинної організації (у п'ять осіб) не відповідає ні законодавчому досвіду більшості розвинених країн Європи, ні міжнародним документам, які вимагають криміналізації участі в злочинній організації і мають бути важливими орієнтирами при конструюванні норми про групові форми співучасті. Варто наголосити на тому, що у цих документах – Рамковому рішенні Ради ЄС про боротьбу з організованою злочинністю від 24 жовтня 2008 р. (Рішення) та Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 р. (Конвенція) – йдеться про одне й те саме злочинне об'єднання (з однаковими параметрами), яке, однак, позначено різними термінами: «організована група» (Конвенція) та «злочинна організація» (Рішення). Тому якщо розробниками проекту ухвалено рішення регламентувати обидві ці організовані форми співучасті, то слід чітко розділити їх за ознаками, що істотно впливають на їх суспільну небезпеку (тяжкість). По-перше, це може бути мінімальна кількість злочинців. По-друге, для злочинної організації обов'язковою ознакою можна зробити таку форму структурованості, як ієрархічність. По-третє, з визначення організованої групи можна прибрати таку ознаку, як створення групи на невизначений час.

Ще однією формою співучасті у кримінальному правопорушенні є підстави визнавати незаконне збройне формування, на що слушно звертає увагу А.А. Вознюк [13, с. 51–53]. Визначення незаконного збройного формування міститься у п. 2 ст. 7.1.1 проекту. Непослідовність робочої групи вбачається у тому, що одна «специфічна» форма співучасті (терористична група) фігурує у ст. 2.7.5 проекту (його Загальна частина), а про іншу таку форму (незаконне збройне формування) йдеться лише в Особливій частині.

У ч. 5 ст. 2.7.5 проекту визнається поняття терористичної групи. При цьому зазначається, що така неструкту-

рована група створюється для «негайного вчинення злочину, передбаченого статтями 7.2.4.–7.2.10 цього Кодексу». По-перше, таке формулювання виглядає редакційно невдалим. Очевидно, мається на увазі «негайне вчинення одного із злочинів, передбачених статтями 7.2.4.–7.2.10 цього Кодексу». По-друге, словосполучення «негайне вчинення злочину» видається невдалим, бо терористичні групи не завжди створюються для негайного вчинення злочину. Англійське слово «immediate», яке вживається в дефініціях злочинних об'єднань у кримінальному законодавстві зарубіжних країн і міжнародних документах (Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 р., Директива (ЄС) 2017/541 Європейського Парламенту та Ради від 15 березня 2017 року про боротьбу з тероризмом і заміну Рамкового рішення Ради 2002/475/ІНА та внесення змін до Рішення Ради 2005/671/ІНА), можна тлумачити не лише як негайний, миттєвий, найближчий, а й як безпосередній. Саме друге значення у нашому випадку є більш доречним. По-третє, слід уточнити перелік злочинів, для вчинення яких створюється терористична група. Так, некоректно зазначати, що терористична група створюється, зокрема, для потурання діяльності терористичної групи (ст. 7.2.9) (виходить, що терористична група може створюватися для... негайного потурання службовою особою її діяльності) або вчинення злочину, передбаченого ст. 7.2.7 (виходить, що терористична – це група, яка створюється для... створення терористичної групи, керівництва її діяльністю, участі в ній та сприяння їй). Утім, зрозуміло, що мета терористичної групи полягає у вчиненні її учасниками терористичних злочинів.

Складно зрозуміти, чому положення, наведені у ст. 2.7.6 проекту «Кримінальна відповідальність за злочин, вчинений у складі організованої групи чи злочинної організації», не можуть розцінюватися як правила кваліфікації кримінального правопорушення, вчиненого у співучасті, яким присвячено ст. 2.10.9 проекту. Вчергове зазначимо, що таке розчленування нормативного матеріалу буде вкрай незручним для його засвоєння і застосування. Так, положення, наведене у ч. 3 ст. 2.7.6 проекту («Особа, яка вчинила злочин у складі організованої групи чи злочинної організації, підлягає кримінальній відповідальності за цей злочин, а також за злочини, передбачені, відповідно, статтями 7.1.5, 7.1.6 або 7.2.7 цього Кодексу»), – це фактично правило кваліфікації, яке із незначними, але все ж відмінностями дублюється у ч. 4 ст. 2.10.9 проекту: «Злочин, вчинений у складі або за завданням організованої групи чи злочинної організації, кваліфікується за статтею Особливої частини, яка передбачає такий злочин, та статтею 7.1.4 або 7.1.5 цього Кодексу» [1]. Слід або узгодити ці два проєктовані положення, або прибрати одне з них (менш точне). Принагідно вкажемо на невдалість (неповноту) звороту «кваліфікується за статтею Особливої частини, яка передбачає такий злочин»: судячи з ч. 2 ст. 2.10.2 проекту, формула кваліфікації має містити послідовне посилання не лише на статтю Особливої частини, яка передбачає вчинене кримінальне правопорушення, а й на ст. 2.5.11 (у випадку спричинення кримінальним правопорушенням значної чи тяжкої майнової шкоди) і відповідну статтю Особливої частини, яка визначає ознаки складу злочину, що змінюють ступінь тяжкості злочину (за наявності таких ознак).

Якщо розробники проекту вважатимуть за доцільне зберегти логіку викладення нормативного матеріалу, втілену наразі у проєкті, то його ст. 2.7.6 слід доповнити положеннями про особливості кримінальної відповідальності за злочин, вчинений у складі терористичної групи і незаконного збройного формування. Адже це, як вже зазначалось, самостійні і не менш небезпечні форми співучасті.

Із ч. 3 ст. 2.7.7 «Експес співучасника» випливає залежність вирішення питання про кримінальну відповідаль-

ність учасника організованої групи (злочинної організації) від дотримання мети такої групи (організації). Якщо ця мета дотримана, то експес відсутній, а отже, учасники організованої групи (злочинної організації), крім ст. 7.1.5 (7.1.6) проєкту, мають відповідати і за вчинення злочину, вчиненого одним із членів групи (організації). Водночас у ч. 3 ст. 2.7.6 і ч. 4 ст. 2.10.9 проєкту відповідальність за злочин, вчинений у складі організованої групи чи злочинної організації, не ставиться у залежність від дотримання мети, яка переслідувалась при створенні такої групи чи організації. Відтак робочій групі варто подумати над тим, чи немає у цьому разі неузгодженості, яка потенційно може бути використана захистом учасників організованих груп і злочинних організацій.

Відсутність спеціального законодавчого регулювання питання про необережне співзаподіяння призводить до того, що при кваліфікації вчиненого кримінально-протиправними нерідко визнаються дії лише тих осіб, недотримання правил обережності з боку яких виявилось найбільш наближеним до суспільно небезпечного результату, що далеко не завжди можна вважати справедливим кримінально-правовим реагуванням на вчинене. За таких обставин заслуговує на підтримку включення до проєкту ст. 2.7.9 «Необережне спільне спричинення наслідку». У цій статті, в якій (треба так розуміти) знайшов втілення так званий широкий підхід до тлумачення необережного співзаподіяння, обстоюваний багатьма вітчизняними науковцями (В.І. Борисов, В.А. Мисливий, В.О. Навроцький та ін.), підкреслюється, що необережне спільне спричинення наслідку не є співучастю, що, втім, і так очевидно, якщо зіставити ч. 1 ст. 2.7.1 і ч. 1 ст. 2.7.9 проєкту.

Хоч появу у ньому ст. 2.7.9 слід вітати, її зміст, на нашу думку, міг би бути конкретнішим. Зокрема, не було б зайвим прояснити, що мається на увазі під спільним спричиненням і взаємопов'язаними діями. Постає питання: у цьому разі йдеться лише про випадки, коли кожне з діянь було прямою причиною завданого наслідку (наприклад, спільне скидання з висоти важкого предмета з порушенням правил техніки безпеки, що призвело до смерті потерпілого), або ж йдеться і про випадки, коли лише одне з діянь було прямою причиною настання наслідку (наприклад, одна особа наказала іншій скинути з висоти важкий предмет з порушенням правил техніки безпеки, друга особа зробила це, що і призвело до смерті потерпілого; або пасажир підбурив водія порушити правила дорожнього руху, внаслідок чого сталась ДТП із наслідками, передбаченими ст. 286 КК)?

Ще й таке. Визначення необережного спільного спричинення наслідку, наведене у ч. 1 ст. 2.7.9, є майже дослівним відтворенням пропозиції А.О. Бабича, сформульованої в його дисертації [14, с. 200]. Тому вважасмо за доречне нагадати, що А.А. Музика як офіційний опонент по цій науковій кваліфікаційній роботі безспідставно вказав на дискусійність логіки конструкції дефініції, запропонованої А.О. Бабичем. Її буквальне сприйняття означає, що це не суб'єкти, а діяння з необережності спричинили єдиний наслідок. Виходить, що діяння має психіку і відповідне психічне ставлення. Насправді мова повинна йти про те, що за наявності необережного співзаподіяння психічне ставлення кожного суб'єкта до наслідків кримінального правопорушення характеризується необережністю. Тим більше, що у ч. 2 ст. 2.4.1 проєкту зазначається, що виною є виражене у формі умислу або необережності психічне ставлення особи до вчинюваного нею протиправного діяння та його наслідку.

У ч. 2 ст. 2.6.2 проєкту йдеться про те, що готуванням до злочину визнається також співучасть, що не відбулася (невдала співучасть), а саме: 1) неспроможність співучасника виконати дії, обумовлені змовою, або 2) відмова співучасника від участі у злочині до початку виконання його об'єктивної сторони. У зв'язку з цим постає питання, чи

доцільно використовувати у тексті кримінального закону такий умовно-теоретичний зворот, як «невдала співучасть» (своєрідний науковий сленг)? Показово, наприклад, що Р.С. Орловський веде мову про випадки так званого невдалого організаторства, підбурювання і пособництва [7, с. 17]. Ба більше: самі розробники проекту, сповідуючи домінуючий у правничій науці підхід, аналізовану кримінально-правову ситуацію (феномен) пропонують розглядати під кутом не співучасті, а незакінченого злочину, вбачаючи у цьому разі, як вже зазначалось, готування до злочину.

Вважається, що з погляду чинного кримінального закону оцінка «невдалої співучасті» як готування до злочину уможливилась за рахунок використання у ч. 1 ст. 14 КК іменника, утвореного від дієслова недоконаного виду, – підшукування («підшукування співучасників»). Як слушно зазначає Н.В. Маслак, «підшукування співучасників», яке становить зміст дій невдалого підбурювання та пособництва, слід розглядати як незакінчений процес, коли умови для вчинення злочину ще не створені і лише створюються. Саме через це такі дії можна кваліфікувати як готування до злочину [15, с. 120–127]. Якщо виходити з того, що «невдала співучасть» не є насправді проявом (різновидом) співучасті, то від некоректного формулювання «підшукування співучасників», вжитого в ч. 1 ст. 14 КК, варто відмовитись. Принаймні таку позицію висунула І.М. Карпенко [16, с. 4, 13, 15].

Натомість у ч. 1 ст. 2.6.2 проекту знаходить відбиття концептуально інший підхід, згідно з яким саме і тільки успішне створення умов для вчинення злочину може розцінюватись як готування до нього: форми (способи) готування позначені за допомогою дієслів доконаного виду, що передбачають завершеність вказаних різновидів поведінки. Вважається, що у такий спосіб, узгоджений із підходом, який робоча група послідовно реалізує в Особливій частині проекту, вдається покласти край існуючим наразі дискусіям, позаяк готуванням визнаватиметься лише результативна поведінка. Зокрема, відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 2.6.2 готування до злочину

вчинив той, хто «залучив співучасника». Відтак постає питання, чи не виключає обстоюване робочою групою розуміння готування до злочину як «успішної» («вдалої») поведінки оцінку невдалої співучасті як готування до злочину?

В юридичній літературі вказується на принципову неможливість ототожнення невдалої співучасті із ситуаціями добровільної відмови співучасника: ситуації другого роду є предметом правового регулювання інституту співучасті у злочині, а питання першого – ні [7, с. 318]. Як видається, робоча група таке ототожнення не відкидає, вбачаючи невдалу співучасть й у випадку відмови співучасника (треба так розуміти і добровільної) від участі у злочині до початку виконання його об'єктивної сторони (п. 2 ч. 2 ст. 2.6.2 проекту). Звісно, такий підхід робочої групи має право на існування. При цьому виявляється, що ч. 2 ст. 2.6.2 проекту не повністю узгоджена з його ст. 2.6.5, адже з ч. 1 і ч. 4 останньої випливає, що зумовлена добровільною відмовою «невдала співучасть» може розцінюватись і як готування до злочину, і як замах на нього.

Проведене дослідження дозволяє зробити **висновок** про те, що присвячені співучасті положення проекту потребують доопрацювання. Сказане стосується зокрема: уточнення назви розділу 2.7; подолання традиційно-вузького розуміння співвиконавства; внесення однозначності з питання втілення у проекті диференційованого або унітарного підходу до проблеми «спільних злочинних зусиль»; відмови від вичерпного переліку дій, що утворюють пособництво у кримінальному правопорушенні; прояснення ситуації з відповідальністю організатора організованої групи; необхідності розв'язання проблеми «фактичної співучасті»; усунення недоліків у частині описання форм співучасті та їх співвідношення; конкретизації положення про необережне співзаподіяння; подолання непослідовності щодо кримінально-правової оцінки «невдалої співучасті». Перспективним напрямом подальших наукових розвідок є аналіз положень проекту про причетність і, зокрема, потурання вчиненню кримінальних правопорушень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Проект нового Кримінального кодексу України (контрольний текст станом на 30.01.2023 р.). URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2023/01/30/proyekt-kryminalnogo-kodeksu-ukrayiny-stantom-na-30-01-2023.pdf> (дата звернення: 16.03.2023).
2. Вознюк А.А. Інститут співучасті в кримінальному правопорушенні в проекті нового Кримінального кодексу України. *Проблеми впровадження нового Кримінального кодексу в правову систему України*: матеріали міжнар. наук. конф. (м. Харків, 7 квіт. 2021 р.) / редкол.: Ю.В. Баулін, Ю.А. Пономаренко, І.А. Вишнеvsька. Харків: Право, 2021. С. 105–110.
3. Цибулін Т.Г. Кримінальна відповідальність за пособництво у вчиненні злочину: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2016. 209 с.
4. Ус О.В. Кримінальна відповідальність за підбурювання до злочину: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2005. 227 с.
5. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. 4-е вид., переробл. та доповн. / Відп. ред. С.С. Яценко. Київ: А.С.К., 2005. 848 с.
6. Ярмаш Н. Проблеми кваліфікації злочинів, вчинених групою осіб за попередньою змовою. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2010. № 4. С. 53–57.
7. Орловський Р.С. Інститут співучасті в кримінальному праві України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2019. 512 с.
8. Головін О.В. Групова злочинність та її попередження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2005. 21 с.
9. Дудоров О.О. Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці). Київ: Ваїте, 2017. 872 с.
10. Антонюк Н.О. Загальні засади диференціації кримінальної відповідальності за суспільно небезпечні діяння, вчиненні декількома особами. *Право і суспільство*. 2020. № 2. Ч. 3. С. 9–16.
11. Горбачов Д.М. Співучасть у злочинах із спеціальним суб'єктом (на прикладі злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2013. 226 с.
12. Федорович Н.А. Співучасть у кримінальному правопорушенні зі спеціальним суб'єктом у кримінальному праві: дис. ... д-ра філософії: 081. Львів, 2022. 286 с.
13. Вознюк А.А. Банди, терористичні об'єднання, не передбачені законом воєнізовані або збройні формування – спеціальні види злочинних об'єднань чи самостійні форми співучасті? *Кримінально-правові та кримінологічні засоби протидії злочинам проти громадської безпеки та публічного порядку*: зб. тез доп. міжнар. наук.-практ. конф. до 25-річчя ХНУВС (18 квіт. 2019 р., м. Харків). Харків: ХНУВС, 2019. С. 50–54.
14. Бабич А.О. Необережне співзаподіяння при вчиненні кримінального правопорушення: дис. ... д-ра філософії: 081. Харків, 2022. 312 с.
15. Маслак Н.В. Кримінальна відповідальність за готування до злочину: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2005. 218 с.
16. Карпенко І.М. Особливі ситуації співучасті у злочині за кримінальним правом України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2015. 19 с.